

1ο Διεθνές Διαδικτυακό Εκπαιδευτικό Συνέδριο Από τον 20ο στον 21ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες

Αρ. 1 (2021)

Τόμος Πρακτικών 1ο Διαδικτυακό Εκπαιδευτικό Συνέδριο "Από τον 20ο στον 21ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες: Η απότομη μετάβαση της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Στάσεις – Αντιλήψεις – Σενάρια – Προοπτικές – Προτάσεις

Η μάθηση σε ομάδες στην εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση: Δυσκολίες και Προοπτικές

Φώτιος Ζυγούρης, Σοφία Παπαδοπούλου

doi: [10.12681/online-edu.3275](https://doi.org/10.12681/online-edu.3275)

Η μάθηση σε ομάδες στην εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση: Δυσκολίες και Προοπτικές

Φώτιος Επ.Ζυγούρης¹, Σοφία Γ.Παπαδοπούλου²
zygourisfotis@yahoo.gr, softsepara@hotmail.gr

¹ Υποψήφιος Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

² Φοιτήτρια Τμήματος Νηπιαγωγών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Περίληψη

Η μάθηση σε ομάδες βοηθά τους εκπαιδευόμενους να συμμετέχουν ενεργητικά, να επικοινωνούν, να αλληλοϋποστηρίζονται με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται ομαδικό πνεύμα. Ο σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναδείξει τη σημασία και τις προοπτικές της μάθησης σε ομάδες γενικότερα στην εκπαίδευση και ιδιαίτερα στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Επιπλέον, επιχειρείται να αποτυπωθούν η σημασία και τα πλεονεκτήματα της μάθησης σε ομάδες και η συμβολή του εκπαιδευτή στην ανάπτυξη της ομάδας. Ο τρόπος ανάπτυξης πραγματοποιήθηκε μέσω της βιβλιογραφικής ανασκόπησης του θέματος στην υπάρχουσα ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Στα συμπεράσματα της εργασίας παρουσιάζονται οι σημαντικές προοπτικές της μάθησης σε ομάδες στην ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων στη μαθησιακή διαδικασία. Το άρθρο θα συνεισφέρει στον εντοπισμό των παραμέτρων, οι οποίες θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη για την αποτελεσματικότερη μάθηση σε ομάδες στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση.

Λέξεις κλειδιά: Μάθηση, ομάδες, εξ αποστάσεως εκπαίδευση

Εισαγωγή

Οι κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις κατά τις δυο πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη τόσο των εκπαιδευτικών συστημάτων όσο και της παιδαγωγικής. Ο τρόπος οργάνωσης της σύγχρονης εκπαίδευσης αλλάζει προσανατολισμό προκειμένου να παρέχει πιο εξειδικευμένες γνώσεις. Οι νέες μορφές εκπαίδευσης αποτελούν σημείο προβληματισμού και τριβής μεταξύ των θεωρητικών για τον ρόλο που διαδραματίζουν στο εκπαιδευτικό σύστημα και για την αποτελεσματικότητά τους στη μάθηση (Οικονόμου, 2020).

Η πανδημία, η οποία ξεκίνησε σε παγκόσμιο επίπεδο λόγω της εξάπλωσης του κορονοϊού, οδήγησε στην αναστολή λειτουργίας όλων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και δημιούργησε άμεση και μεγάλη ανάγκη να υιοθετηθούν τεχνολογικές λύσεις, οι οποίες θα μετατρέψουν τη δια ζώσης διδασκαλία σε εξ αποστάσεως εκπαίδευση (Marek, Chew & Wu, 2021). Στη χώρα μας το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων αλλά και οι υπόλοιποι εκπαιδευτικοί φορείς, προχώρησαν στην ενεργοποίηση ψηφιακών εργαλείων για τη μετάβαση σε διαδικτυακό περιβάλλον μάθησης, άμεσα, παρά το γεγονός ότι δεν υπήρχε στρατηγικός σχεδιασμός για εξ αποστάσεως εκπαίδευση ούτε και κατάλληλα διαμορφωμένο εκπαιδευτικό υλικό (Αμοργιανιώτη, 2020). Βασικός σκοπός αυτών των ενεργειών ήταν η συνέχιση της επαφής μεταξύ των εκπαιδευτικών και εκπαιδευομένων τόσο με τη μαθησιακή διαδικασία όσο και το μαθησιακό περιβάλλον.

Η μετάβαση αυτή ήταν μια πρόκληση για τους εκπαιδευτικούς, καθώς ενώ δεν υπήρχε ανάλογη εκπαιδευτική εμπειρία, κλήθηκαν να οργανώσουν κατάλληλα ηλεκτρονικά περιβάλλοντα και μαθησιακές διαδικασίες με τις οποίες θα παρείχαν γνώσεις στους εκπαιδευόμενους, ενισχύοντας την ενεργό μάθηση (Αρμακόλας, 2018).

Από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες Η απότομη μετάβαση της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Στάσεις-Αντιλήψεις-Σενάρια-Προοπτικές-Προτάσεις

Η συνεχής εξέλιξη των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών (ΤΠΕ) παρέχει νέες δυνατότητες για τη δημιουργία καινοτόμων και αποτελεσματικών περιβαλλόντων διδασκαλίας και μάθησης, επαναπροσδιορίζοντας και τοποθετώντας σε νέες βάσεις την εκπαιδευτική διαδικασία. Η ενίσχυση των υποχρεώσεων και η εφαρμογή νέων μορφών μάθησης, η δια βίου μάθηση, η αυτομόρφωση και η αυτοανάπτυξη είναι μερικά από τα στοιχεία που συνθέτουν τη σημερινή «Κοινωνία της Γνώσης» (Καλογιαννάκης, Βασιλάκης & Ψαρρός, 2005). Οι ΤΠΕ διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση και συγκεκριμένα στην αύξηση και αποτελεσματικότητα της μάθησης. Βοηθούν στην αμεσότητα και ταχύτητα διακίνησης πληροφοριών αλλά και στην ευκολία και τη μείωση του χρόνου της επικοινωνίας. Επιπλέον, η χρήση τους εκμηδενίζει τις αποστάσεις και επιχειρεί να καλύψει την απουσία της διαπροσωπικής επικοινωνίας υποστηρίζοντας την αμφίδρομη αλληλεπίδραση μεταξύ εκπαιδευτή και εκπαιδευομένων. Βέβαια, απαιτείται να αναπτύσσονται με τέτοιο τρόπο ώστε ο εκπαιδευόμενος να είναι το επίκεντρο της μαθησιακής διαδικασίας, συμμετέχοντας ενεργά (Αρμακόλας, 2018).

Η μάθηση σε ομάδες αποτελεί μια σημαντική διδακτική πρακτική που αξιοποιεί ευέλικτες διαδικασίες για την ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων στη μαθησιακή διαδικασία. Ωστόσο, στην εκπαίδευση από απόσταση η μάθηση σε ομάδες δεν αναπτύσσεται εξίσου αποτελεσματικά όπως στη δια ζώσης εκπαίδευση. Η χρήση όμως κατάλληλων εκπαιδευτικών εφαρμογών με τη χρήση της τεχνολογίας από έναν εκπαιδευτικό, που διαθέτει ανάλογες επαγγελματικές δεξιότητες, δίνει αρκετές δυνατότητες αποτελεσματικής εφαρμογής της και βοηθά σημαντικά στην επίτευξη των εκπαιδευτικών στόχων (Δημητριάδου, 2016).

Ο σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναδείξει τη σημασία της μάθησης σε ομάδες γενικότερα στην εκπαίδευση και ιδιαίτερα στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Μέσα από αυτήν προβάλλεται η αξία των ΤΠΕ στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, η σημασία και τα πλεονεκτήματα της μάθησης σε ομάδες καθώς και η συμβολή του εκπαιδευτή στην ανάπτυξη της ομάδας. Επιπρόσθετα, επισημαίνονται οι περιορισμοί και δυσκολίες της μάθησης σε ομάδες αλλά και οι προοπτικές της στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Η παρούσα εργασία αναδεικνύει τη νέα προοπτική αλλά και τις δυσκολίες της μάθησης σε ομάδες στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Αυτή η μάθηση αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό στις δια ζώσης εκπαιδευτικές συναντήσεις. Ωστόσο, η συνεχώς ανερχόμενη εφαρμογή της εκπαίδευσης από απόσταση, καθιστά επιτακτική την ανάγκη της μάθησης σε ομάδες και σε αυτή τη μορφή της εκπαίδευσης.

Οι ΤΠΕ στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση

Οι εφαρμογές των ΤΠΕ στην εκπαίδευση έχουν αλλάξει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο επικοινωνίας και διδασκαλίας σε όλες τις βαθμίδες της (Σοφός, Κώστας & Παράσχου, 2015). Η ανάπτυξη των ΤΠΕ και η ευρεία χρήση του διαδικτύου έδωσε μεγάλη δυναμική και στα προγράμματα της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Η αξιοποίησή τους στην εκπαίδευση άλλαξε τη φύση της διδασκαλίας και μάθησης, ενισχύοντας τη μαθητοκεντρική προσέγγιση και επιτρέποντας αυξημένη πρόσβαση για μάθηση σε ευρύτερο κοινό (Μπράττισης, 2020).

Πιο συγκεκριμένα, η διάδοση και εφαρμογή των ΤΠΕ στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση παρέχει πλήθος ευκαιριών για τον εμπλουτισμό, αναθεώρηση και διάδοση της γνώσης (Καλογιαννάκης, Βασιλάκης & Ψαρρός, 2005) και συμβάλλει στη διαμόρφωση ανοικτών ή – τουλάχιστον – ευέλικτων ηλεκτρονικών περιβαλλόντων μάθησης για την επίτευξη των εκπαιδευτικών στόχων και τη διαμόρφωση νοηματοδοτούμενης εκπαίδευσης, και καθώς δε λειτουργεί ανεξάρτητα από παιδαγωγικές αρχές και μεθόδους, αποτελεί μια πολύ-λειτουργική εργασία με στόχο τη μάθηση (Σοφός, Κώστας & Παράσχου, 2015).

Από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες Η απότομη μετάβαση της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Στάσεις-Αντιλήψεις-Σενάρια-Προοπτικές-Προτάσεις

Στο πλαίσιο αυτό, η εφαρμογή των ΤΠΕ στην εκπαίδευση έθεσε νέα δεδομένα που την επηρέασαν ως κοινωνικό υποσύστημα, άμεσα. Οι εκπαιδευτικοί για να αναπτύξουν τα επίπεδα επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης και να ενισχύσουν τη διδασκαλία τους, αλλά και τη μάθηση των εκπαιδευομένων τους, είτε εντάσσουν υπάρχοντα εκπαιδευτικά λογισμικά είτε διαμορφώνουν οι ίδιοι ηλεκτρονικά περιβάλλοντα (Μπράττισης, 2020· Σοφός, Κώστας & Παράσχου, 2015). Ενδεικτικά αναφέρονται οι ανοικτοί πόροι ψηφιακού εκπαιδευτικού υλικού, οι εφαρμογές εικονικής και επαυξημένης πραγματικότητας, οι κινητές τεχνολογίες, τα εκπαιδευτικά παιχνίδια, οι εικονικοί κόσμοι, τα περιβάλλοντα υπηρεσιών του Web 2.0 (όπως ιστολόγια και εκπαιδευτικές ιστοσελίδες), οι πλατφόρμες ηλεκτρονικής μάθησης, τα συνεργατικά διαδικτυακά εργαλεία, η εκπαιδευτική ρομποτική και άλλες αναδυόμενες τεχνολογίες, που μπορούν να αποτελέσουν συστατικό παράγοντα του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος των εκπαιδευομένων του 21ου αιώνα (Μπράττισης, 2020).

Μεταξύ των βασικών μοντέλων που εφαρμόζονται στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση σε ομάδες από αρκετά εκπαιδευτικά ιδρύματα, οι Σοφός, Κώστας & Παράσχου (2015) αναφέρουν το Μοντέλο εξ αποστάσεως εκπαίδευσης ομάδας. Το μοντέλο αυτό αξιοποιείται κυρίως με το ραδιόφωνο και την τηλεόραση, που χρησιμοποιούνται μόνιμα ως μέσα διδασκαλίας, ειδικά για τη μετάδοση διαλέξεων, οι οποίες πραγματοποιούνται από διακεκριμένους καθηγητές. Οι διαλέξεις αυτές δεν απευθύνονται σε μεμονωμένους μαθητές αλλά σε ομάδες, οι οποίες παρακολουθούν τα μαθήματα, ακούν τις επεξηγήσεις του διδάσκοντα, εμπλέκονται σε συζητήσεις στην ολομέλεια και εκπονούν τις εργασίες τους στο θεματικό πεδίο του μαθήματος. Το μοντέλο αυτό βρίσκει εφαρμογή σε ασιατικά κράτη, για παράδειγμα στην Κίνα από το Central Radio and Television University, αλλά και σε άλλα, όπως την Ιαπωνία και την Κορέα. Είναι προφανές ότι το μοντέλο αυτό δεν αποτελεί αμιγώς μορφή εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, επειδή, μολονότι οι φοιτητές βρίσκονται σε απόσταση με τον ειδικό που δίνει μέσω τηλεδιδασκαλίας διαλέξεις και παρουσιάσεις, η εκπαιδευτική διαδικασία μαζί με τον διδάσκοντα πραγματοποιείται μέσα στην τάξη.

Ο σωστός σχεδιασμός αλληλεπιδραστικών ηλεκτρονικών περιβαλλόντων μάθησης αποτελεί προϋπόθεση ώστε να επιτευχθούν οι εκπαιδευτικοί στόχοι και να διαμορφωθεί μια νοηματοδοτούμενη εκπαίδευση. Πρωτίστως όμως, θα πρέπει να διασφαλισθεί ότι οι διδάσκοντες είναι εκπαιδευμένοι και διαθέτουν τις κατάλληλες παιδαγωγικές και τεχνολογικές ικανότητες για να αξιοποιήσουν τις νέες τεχνολογίες και τα νέα μέσα (Σοφός, 2011).

Οι ομάδες εργασίας

Οι διδακτικές πρακτικές αποτελούν ένα σημαντικό εργαλείο στα χέρια του εκπαιδευτή με κύριο σκοπό την ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων. Η μετατόπιση της σύγχρονης εκπαίδευσης από τη δασκαλοκεντρική στη μαθητοκεντρική προσέγγιση προϋποθέτει τη χρήση αυτών των εκπαιδευτικών τεχνικών. Μία σημαντική ενεργητική εκπαιδευτική τεχνική είναι η ανάπτυξη των ομάδων (Δημητριάδου, 2016).

Η τεχνική των ομάδων εργασίας αποτελεί μια μεικτή παιδαγωγική τεχνική στην οποία οι εκπαιδευόμενοι χωρισμένοι σε ομάδες ανταλλάσσουν εμπειρίες και ολοκληρώνουν ασκήσεις με στόχο την πληρέστερη επεξεργασία της διδακτέας ύλης (Κόκκος, 2017). Η τεχνική αυτή προκύπτει από τις εκπαιδευτικές τεχνικές της ανακάλυψης και της εφαρμογής, που χρησιμοποιούνται σε ομαδικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες σε όλους τους τομείς της εκπαίδευσης: τυπική, μη τυπική και άτυπη εκπαίδευση (Coureau, 2000). Για την αποτελεσματική λειτουργία της τεχνικής αυτής πρέπει οι εκπαιδευόμενοι να εξοικειωθούν με συνεργατικές δεξιότητες που θα βασίζονται στην επικοινωνία (σεβασμός στον άλλον όταν

μιλά, διαχείριση συγκρούσεων, αναγνώριση της συμβολής του άλλου στην ομάδα κ.λπ.) και να μάθουν να ανταποκρίνονται σε δεξιότητες, οι οποίες συνδέονται με τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες, όπως το να θέτουν ερωτήματα, να είναι αναλυτικοί στις αναφορές τους, να ακριβολογούν, να είναι δημιουργικοί κ.λπ. (Δημητριάδου, 2016).

Στο πλαίσιο της μάθησης σε ομάδες, καταρχήν οι εκπαιδευόμενοι κατανέμονται σε μικρότερες ομάδες εργασίας σύμφωνα με τα εκάστοτε κριτήρια διαχωρισμού. Κάθε ομάδα προτού να πραγματοποιήσει μια εργασία είναι απαραίτητο να ενημερωθεί για το θέμα και να διατυπώσει και να διασαφηνίσει τους επιδιωκόμενους στόχους. Στη συνέχεια, οι εκπαιδευόμενοι ορίζουν τους ρόλους των μελών τους και εργάζονται με κύριο σκοπό να παραχθεί το προϊόν της εργασίας τους στο προκαθορισμένο χρονικό πλαίσιο, το οποίο στο τέλος παρουσιάζεται στην ολομέλεια (Δημητριάδου, 2016).

Οι ομάδες εργασίας δε θα πρέπει να είναι πολυπληθείς, αλλά και δε νοείται ομάδα, η οποία αποτελείται από δύο άτομα. Κάθε εκπαιδευτής κρίνει κατά περίπτωση το μέγεθος που πρέπει να έχει η ομάδα εργασίας (Χοντολίδου, 2007), γνωρίζοντας αφενός τις προδιαγραφές των ομάδων εργασίας, αφετέρου τις αρχές της δυναμικής και επικοινωνίας της ομάδας. Οι έρευνες των τελευταίων πενήντα ετών αποδεικνύουν ότι τα καλύτερα αποτελέσματα επιτυγχάνονται με ομάδες των οποίων η σύνθεση δεν είναι πάντα η ίδια, αλλά μεταβάλλεται, είτε αυτές είναι ομοιογενείς, είτε όχι. Επισημαίνεται μάλιστα ότι ο εκπαιδευτής μπορεί να χρησιμοποιήσει αποτελεσματικά όλους τους δυνατούς σχηματισμούς τέτοιων ομάδων, ανάλογα με το περιεχόμενο, τους στόχους, τις ατομικές προϋποθέσεις των εκπαιδευομένων, τα διαθέσιμα εποπτικά υλικά και μέσα και τη φάση της διδασκαλίας-μάθησης (Κανάκης, 2006). Από το Πανεπιστήμιο του Yale (2017) ειδικότερα, σε ό,τι αφορά το μέγεθος της ομάδας, προτείνεται η σύνθεση ομάδων εργασίας αποτελούμενες από τρία έως τέσσερα άτομα, διότι σε ομάδες μικρότερες των τριών ατόμων ελλοχεύει ο κίνδυνος να εξαντληθεί σύντομα η ανταλλαγή των απόψεων τους χωρίς τα προσδοκώμενα οφέλη, ενώ σε ομάδες με περισσότερα από τέσσερα μέλη πιθανώς να μη δοθεί σε όλους η ευκαιρία να εκφράσουν τις ιδέες και τις απόψεις τους.

Η συμβολή του εκπαιδευτή στην ανάπτυξη της ομάδας

Η συνεργασία σε επίπεδο ομάδας όμως, δεν εξασφαλίζεται αυτόματα με τη σύσταση της ομάδας αλλά βασίζεται σε κάποιες προϋποθέσεις, που πρέπει να καλλιεργηθούν από τον διδάσκοντα (Μουζάκης, 2006). Στο μαθησιακό περιβάλλον των προγραμμάτων εκπαίδευσης ενηλίκων με τεχνικές εξ αποστάσεως εκπαίδευσης συγκεκριμένα, ο εκπαιδευτής πρέπει να διαθέτει δεξιότητες και να εφαρμόζει πρακτικές, οι οποίες θα του επιτρέψουν να σχεδιάσει και να οργανώσει αποτελεσματικά το πολυμορφικό εκπαιδευτικό υλικό και τις δραστηριότητες στις οποίες θα αλληλεπιδράσουν οι εκπαιδευόμενοι (Ευμορφοπούλου & Λιοναράκης, 2015).

Η επιλογή των κατάλληλων εκπαιδευτικών τεχνικών από τον εκπαιδευτικό πρέπει να έχει άμεση σχέση με τους στόχους του προγράμματος και να ενεργοποιεί τη συμμετοχή των εκπαιδευομένων. Από τις συμμετοχικές τεχνικές, η εργασία σε ομάδες είναι αυτή που επιλέγουν συχνότερα οι εκπαιδευτές, αφενός για την ευκολία της εφαρμογής της, αφετέρου από τον υψηλό βαθμό που ενεργοποιεί τους εκπαιδευόμενους εάν χρησιμοποιηθεί σωστά (Καράλης, 2007).

Προκειμένου να επιτευχθεί η μεγαλύτερη δυνατή αποτελεσματικότητα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι κανόνες σύμφωνα με τους οποίους μαθαίνουν οι ενήλικοι. Οι εκπαιδευτές είναι σημαντικό να κατανοούν και να λαμβάνουν υπόψη τους τις ατομικές και ομαδικές ανάγκες των εκπαιδευομένων, τον ιδιαίτερο τρόπο και ρυθμό με τον οποίο μαθαίνουν, αλλά και το γεγονός ότι για να διαμορφωθούν ευκρινείς, αμφίδρομες και δημιουργικές σχέσεις απαιτείται ουσιαστική επικοινωνία κατά την μαθησιακή διαδικασία

Από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες Η απότομη μετάβαση της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Στάσεις-Αντιλήψεις-Σενάρια-Προοπτικές-Προτάσεις

(Ζυγούρης, 2012· Τσιμπουκλή & Φίλλιπς, 2010). Ο ενήλικας μαθαίνει όταν η εκπαίδευση έχει άμεση σχέση με τις ανάγκες και εμπειρίες του, όταν λαμβάνονται υπόψη οι προσωπικοί τρόποι και ρυθμοί μάθησης, όταν διερευνώνται τα εμπόδια που συναντά στη μάθηση και εντοπίζονται τρόποι για το ξεπέρασμά τους, όταν αντιλαμβάνεται, κατανοεί και αποδέχεται τους στόχους του εκπαιδευτικού προγράμματος, όταν ενεργεί και εμπλέκεται στη διαδικασία εκπαίδευσης μέσα σε κλίμα που ευνοεί τη συμμετοχή (Ιωαννίδου, 2015).

Στο πλαίσιο αυτό, οι Blasquez και Alonso (2006) επισημαίνουν ότι ο εκπαιδευτής πρέπει να έχει φιλική διάθεση και κατανόηση, να είναι εκπαιδευμένος ώστε να αναπτύσσει κατάλληλη σχέση με τους διδασκόμενους και να δίνει τη δυνατότητα να κατανοήσουν τα μέλη της ομάδας, τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται αποτελεσματικά η ομάδα. Από την αρχή πρέπει να καταστήσει σαφή τη στόχευση της ομαδικής εργασίας, να δώσει επαρκείς οδηγίες, να καθορίσει το χρονοδιάγραμμα της εργασίας και να παρακολουθεί συστηματικά την πορεία εργασιών των ομάδων. Κατά την παρακολούθηση και τον συντονισμό της προόδου της ομαδικής εργασίας ο ρόλος του περιορίζεται σε ρόλο εμπνευστή, που μεριμνά για την καλή λειτουργία, διευκρινίζει, παρακολουθεί διακριτικά την πρόοδο, χειρίζεται τον παράγοντα χρόνο χωρίς να πιέζει, και ενθαρρύνει την προσωπική ευθύνη των μελών. Στο πλαίσιο της εργασίας σε ομάδες συνεπώς, ο ρόλος του εκπαιδευτή διαμορφώνεται σε εισηγητή, διευκολυντή, σύμβουλο ή υποστηρικτή, ανάλογα με τις ανάγκες των ομάδων (Αρμακόλας, 2018).

Τα πλεονεκτήματα της μάθησης σε ομάδες

Η εργασία σε ομάδες ως διδακτική μέθοδος, στις μέρες μας γνωρίζει ιδιαίτερη ανάπτυξη λόγω της ολοένα και μεγαλύτερης επιρροής που ασκείται από τις εποικοδομηστικές και τις κοινωνικοπολιτισμικές προσεγγίσεις για τη διδασκαλία και τη μάθηση (Ματσαγγούρας, 2006), ενώ η αξία της τονίζεται τόσο στη βιβλιογραφία της εκπαίδευσης ενηλίκων όσο και στη βιβλιογραφία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (Μουζάκης, 2006).

Κατά τη διάρκεια της ομαδικής εργασίας διαμορφώνεται ένα ενθαρρυντικό περιβάλλον μάθησης, στο οποίο δίνεται η ευκαιρία σε όλους τους εκπαιδευόμενους να συμμετέχουν ενεργητικά και ν' αναπτύξουν επικοινωνιακές -μέσω του διαλόγου- και συνεργατικές δεξιότητες. Η ομάδα, δραστηριοποιώντας τους εκπαιδευόμενους στο σύνολό τους, αυξάνει τη συμμετοχικότητά τους, και καθώς όλα τα μέλη αναλαμβάνουν ενεργό ρόλο στο έργο, υποστηρίζει την προσπάθεια και αυξάνει τη δημιουργικότητά τους. Αναγνωρίζοντας τον ρόλο κάθε εκπαιδευόμενου, βελτιώνει την αυτοεικόνα και αυτοεκτίμησή τους και τους ενθαρρύνει ώστε να καταβάλλουν περαιτέρω προσπάθειες. Επιπλέον, μέσα από την επικοινωνία, την αλληλεπίδραση και την αλληλοϋποστήριξη βελτιώνονται οι κοινωνικές δεξιότητες και αναπτύσσονται φιλικές σχέσεις, οι οποίες ενισχύουν τη συνοχή της ομάδας και τους δεσμούς μεταξύ των μελών της (Βρίζα & Καραδημητρίου, 2020; Νικολαΐδης, 2016).

Από τη δραστηριοποίηση σε ομάδες εργασίας οι εκπαιδευόμενοι έχουν την ευκαιρία και τη δυνατότητα να ασκήσουν ανώτερες μορφές μάθησης και ικανότητες, όπως η σύνθεση, η ανάλυση, η δημιουργικότητα κλπ. (Αλβανόπουλος, 2012), να αναπτύξουν κριτικό τρόπο σκέψης, να διαμορφώνουν θετική στάση απέναντι στη μάθηση (Βρίζα & Καραδημητρίου, 2020) και να μαθαίνουν από τους συνεκπαιδευμένους τους, καθώς οι διαφορετικές απόψεις στο εσωτερικό των ομάδων αποτελούν πηγή μάθησης (Νικολαΐδης, 2016).

Στο πλαίσιο αυτό, μια ομαδική εργασία συνιστά μια εκπαιδευτική άσκηση για τους εκπαιδευόμενους, που με απαραίτητα στοιχεία την πρωτοβουλία, τη δημιουργικότητα και τις οργανωτικές τους ικανότητες, καλούνται να φέρουν εις πέρας. Η μάθηση που επιτυγχάνεται είναι τεράστια σε ποικιλία αλλά και σε ουσία, καθώς τους παρέχεται η δυνατότητα και η ελευθερία να μελετούν ουσιαστικά, σε έκταση και βάθος, ενώ παράλληλα τους δίνεται η

Από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες Η απότομη μετάβαση της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Στάσεις-Αντιλήψεις-Σενάρια-Προοπτικές-Προτάσεις

ευκαιρία ν' αναπτύξουν ικανότητες διαχείρισης πραγματικών προβλημάτων, τα οποία μπορούν να δοκιμαστούν και στην καθημερινότητά τους (Jaques, 2004).

Οι Johnson, Johnson και Stanne (2000), μελετώντας την υπάρχουσα ερευνητική βιβλιογραφία του τελευταίου αιώνα, επεσήμαναν ότι καμιά άλλη εκπαιδευτική πρακτική δεν εμφανίζει συγχρόνως τέτοια πληθώρα από οφέλη, όπως οι επιδόσεις των μαθητών, τα ανώτερα επίπεδα συλλογισμού στα οποία μπορούν να φτάσουν, η καλλιέργεια μνημονικών στρατηγικών, η επικέντρωση στο αντικείμενο της εργασίας τους, η αμφίδρομη μάθηση, τα εσωτερικά κίνητρα και τα κίνητρα για επιτυχία, η ανάπτυξη γνωστικών και κοινωνικών δεξιοτήτων, η σύναψη κοινωνικών και φιλικών σχέσεων, η ηθική ανάπτυξη, η αντιμετώπιση των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων, η βελτίωση της αυτοεικόνας, η ψυχική υγεία και η διαμόρφωση του μαθησιακού περιβάλλοντος (όπως αναφ. στο Βρίζα & Καραδημητρίου, 2020).

Περιορισμοί και δυσκολίες της μάθησης σε ομάδες στην εκπαίδευση από απόσταση

Σε ορισμένες περιπτώσεις όμως, τα χαρακτηριστικά των ομάδων εργασίας μπορεί να δημιουργήσουν περιορισμούς και δυσκολίες κατά την εκπαιδευτική διαδικασία. Η μάθηση σε ομάδες εργασίας που αποτελεί μια διαρκή πρόκληση για τους εκπαιδευόμενους, μπορεί να γίνει και «απειλή» για κάποιους από αυτούς, στις περιπτώσεις που ο εκπαιδευτής δεν είναι εκπαιδευμένος και δε διαθέτει τις κατάλληλες παιδαγωγικές ικανότητες στην εφαρμογή των πρακτικών της εργασίας σε ομάδες. Είναι σημαντικό ο εκπαιδευτής να αφιερώνει τον απαραίτητο χρόνο στην προετοιμασία της εκπαιδευτικής συνάντησης, να ορίζει με σαφήνεια τους στόχους και τις μεθόδους και να γνωρίζει τις προδιαγραφές αποτελεσματικής λειτουργίας ομάδων, αλλά και γενικότερα, τις αρχές επικοινωνίας και δυναμικής της ομάδας (Τσιμπουκλή, 2012).

Στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση μερικές φορές οι εκπαιδευόμενοι δεν εκφράζονται, δεν «ανοίγονται» και δε «μοιράζονται» εάν δε νιώσουν πρώτα άνετα και δε «νιώσουν ομάδα». Ο Αλβανόπουλος (2012), υποστηρίζει ότι χρειάζεται διδασκαλία-άσκηση, και άρα, χρόνος μέχρι να μάθουν οι εκπαιδευόμενοι να λειτουργούν σε ομάδες και χρόνος για τη λήψη αποφάσεων (Τσιμπουκλή, 2012). Υπάρχουν περιπτώσεις επίσης, στις οποίες κάποιος εκπαιδευόμενος δεν μπορεί να προσαρμοστεί στον ρυθμό (γρήγορα ή αργά), που ορίζεται από την ομάδα εργασίας με αποτέλεσμα τα υπόλοιπα μέλη να μην τον αποδέχονται. Το ίδιο μπορεί να συμβεί και με τις σχέσεις που αναπτύσσονται στην ομάδα, καθώς μπορεί να μην ταιριάζουν στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας κάποιων εκπαιδευομένων (Rogers, 1999).

Επιπρόσθετα, ορισμένες φορές υπάρχουν δυσκολίες και στο διαμοιρασμό των ομάδων. Ωστόσο, σε ορισμένες πλατφόρμες επικοινωνίας παρέχεται η δυνατότητα στους εκπαιδευτές να συγκροτήσουν ομάδες σε ειδικά “δωμάτια” προκειμένου να αλληλεπιδράσουν και να συνεργαστούν οι εκπαιδευόμενοι. Βασικό στοιχείο αποτελεί η ανάληψη κατάλληλων παιδαγωγικών προσεγγίσεων για την ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων (Αλβανόπουλος, 2012).

Αλλά και οι περίπλοκες δομές που οικοδομεί μια ομάδα εργασίας λόγω της ποικιλίας των εμπειριών και απόψεων που φέρουν τα ενήλικα-μέλη της, αλλά και του διαφορετικού τρόπου με τον οποίο καθένα από αυτά δουλεύει στην ομάδα, υπάρχει περίπτωση να μην μπορεί να γίνουν κατανοητές από τον εκπαιδευτή (Τσιμπουκλή, 2012), με συνέπεια να μην μπορεί να αναλάβει έναν μη καθοδηγητικό ρόλο, ή και να μην μπορέσει να αποδώσει εκτός του τομέα εξειδίκευσής του (Jaques, 2004).

Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης, ότι οι επιστήμες της αγωγής δε μπόρεσαν να «ελέγξουν» τη ραγδαία ανάπτυξη και αξιοποίηση της τεχνολογίας. Αυτό συνέβη διότι οι τεχνολογίες δεν ήταν στο επίκεντρο της παιδαγωγικής επιστήμης, αλλά και επειδή οι παιδαγωγοί δεν έδειξαν το απαραίτητο ενδιαφέρον απέναντι στην τεχνολογία και δεν ήταν εξειδικευμένοι σε αυτή. Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν η -σε μεγάλο βαθμό- απομόνωση των παιδαγωγών από κάθε τι τεχνολογικό (Λιοναράκης, 2011).

Οι προοπτικές της μάθησης σε ομάδες στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση

Η εξέλιξη της πανδημίας, αλλά και οι διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες για νέες μορφές εκπαίδευσης, αναδεικνύουν την εξ αποστάσεως εκπαίδευση ένα βασικό πυλώνα της νέας μαθησιακής διαδικασίας (Αμοργιανιώτη, 2020). Η δια ζώσης εκπαίδευση δεν μπορεί να αντικατασταθεί με την εκπαίδευση από απόσταση. Ωστόσο, με την κατάλληλη χρήση των παιδαγωγικών προσεγγίσεων, αλλά και την ορθή χρήση των νέων τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας είναι εφικτή η επιτυχής κατάκτηση των παιδαγωγικών στόχων (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, 2020).

Η μάθηση και η εργασία σε ομάδες στην εξ αποστάσεως αλλά και στη μεικτή εκπαίδευση, αναπτύσσονται και κατά την διάρκεια των συναντήσεων, αλλά και εκτός αυτών. Τα σύγχρονα εργαλεία των ΤΠΕ παρέχουν τη δυνατότητα να δημιουργούνται ομάδες μέσω της πλατφόρμας επικοινωνίας, forum, chat και της ανάπτυξης κοινοτήτων μάθησης ανεξάρτητα της γεωγραφικής θέσης στην οποία βρίσκονται. Ακόμα, στο πλαίσιο μιας εκπαιδευτικής τηλεδιάσκεψης με εικόνα και ήχο, δίνουν τη δυνατότητα διαμόρφωσης υπο-ομάδων εργασίας, οι οποίες μέσα από δραστηριότητες, όπως η εργασία σε ομάδες με καθορισμένους ρόλους για τα μέλη και η ομαδοσυνεργατική εργασία σε κοινόχρηστους πίνακες, μπορούν να διαπραγματευτούν ένα συγκεκριμένο θέμα, το οποίο στη συνέχεια μπορεί να εξεταστεί στην ολομέλεια (Οικονόμου, 2020). Συνεπώς, οι Νέες Τεχνολογίες μπορούν να παρέχουν ένα αλληλεπιδραστικό και δυναμικό περιβάλλον που συμβάλει στην ενεργή συμμετοχή των εκπαιδευομένων και στην ενίσχυση της κοινωνικής παρουσίας τους. Αυτό ενισχύει την άποψη του Crook (1994) που υποστήριξε ότι η χρήση της εκπαιδευτικής τεχνολογίας με ομάδες εργασίας δεν απομονώνει όσους εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά αντιθέτως, διευκολύνει την κοινωνική αλληλεπίδραση και την επικοινωνία μεταξύ του διδάσκοντα και των εκπαιδευομένων, όπως και των εκπαιδευομένων μεταξύ τους.

Αρκετές πλατφόρμες επικοινωνίας δίνουν τη δυνατότητα -στη σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευσης- της δημιουργίας και ανάπτυξης ομάδων. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη της τηλε-εκπαίδευσης (Webex Meetings) και Webex-Team δίνει τη δυνατότητα στην εκπαιδευτική ομάδα για χρήση πίνακα, διαμοιρασμό αρχείων για συνεργασία μεταξύ ομάδων, virtual συναντήσεις με τις ομάδες, chatting και άλλες εκπαιδευτικές δυνατότητες (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, 2020). Ένα άλλο παράδειγμα αποτελεί η εφαρμογή τηλεδιασκέψεων Zoom. Στη συγκεκριμένη εφαρμογή δίνεται η δυνατότητα διαχωρισμού των συμμετεχόντων σε διαφορετικά δωμάτια (Breakout rooms). Μέσα αυτής της επιλογής έχουμε τη δυνατότητα να διαχωρίσουμε τους συμμετέχοντες σε διαφορετικά δωμάτια -ανά ομάδα- με κύριο στόχο την αλληλεπίδρασή τους, την ανάπτυξη συζητήσεων και ενεργητικής συμμετοχής τους.

Συμπεράσματα

Η εξέλιξη της πανδημίας αλλά και οι διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες για νέες μορφές εκπαίδευσης αναδεικνύουν την εξ αποστάσεως εκπαίδευση ένα βασικό πυλώνα της νέας

μαθησιακής διαδικασίας. Οι νέες μορφές τεχνολογίας και επικοινωνίας δίνουν τη δυνατότητα στους εκπαιδευτικούς να αναπτύξουν το σημαντικό εργαλείο της μάθησης σε ομάδες. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι δεν υπάρχει η δυνατότητα να αναπτυχθούν ή να αναπτυχθούν αποτελεσματικά όλες οι εκπαιδευτικές τεχνικές στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Στην εκπαίδευση από απόσταση η χρήση των εκπαιδευτικών τεχνικών απαιτεί προσεκτικό σχεδιασμό από την πλευρά του εκπαιδευτή προκειμένου να αναπτυχθούν αποτελεσματικά. Στις πλατφόρμες επικοινωνίας υπάρχει η δυνατότητα να διαχωριστούν οι συμμετέχοντες σε διαφορετικά δωμάτια –ανά ομάδα- με κύριο στόχο την αλληλεπίδραση τους, την ανάπτυξη συζητήσεων και της ενεργητικής συμμετοχής τους.

Η εκπαιδευτική σχέση, η οποία αναπτύσσεται στις δια ζώσης συναντήσεις είναι ιδιαίτερα σημαντική και δε δύναται να αντικατασταθεί στο σύνολό της από την εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Τα τελευταία χρόνια όμως, διαμορφώνεται τεράστια πρόοδος στις νέες τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνίας. Αυτές οι εξελίξεις δίνουν προοπτικές στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση για την ανάπτυξη παιδαγωγικών εφαρμογών και συνεργατικών εργαλείων στην εκπαιδευτική ομάδα. Βοηθά σημαντικά τη δημιουργία ομαδικότητας με κύριο στόχο τη μέγιστη συνοχή της εκπαιδευτικής ομάδας. Οι **ψηφιακές πλατφόρμες εξ αποστάσεως εκπαίδευσης** προσομοιώνουν σε υψηλό βαθμό πιστότητας αλλά και ποιότητας το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, το οποίο εμπλουτίζεται και αναπτύσσεται μέσα από καινοτόμες εκπαιδευτικές προσεγγίσεις.

Η μάθηση σε ομάδες αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο για την ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων στη μαθησιακή διαδικασία. Ωστόσο, στην εκπαίδευση από απόσταση η μάθηση σε ομάδες δεν αναπτύσσεται εξίσου αποτελεσματικά όπως στη δια ζώσης εκπαίδευση. Η χρήση όμως των κατάλληλων εκπαιδευτικών εφαρμογών με τη χρήση της τεχνολογίας δίνουν αρκετές δυνατότητες αποτελεσματικής εφαρμογής. Επιπρόσθετα, η συμβολή των εκπαιδευτικών στα παιδαγωγικά πλαίσια με τον συνδυασμό των τεχνολογικών μέσων βοηθά σημαντικά στην επίτευξη των εκπαιδευτικών στόχων. Οι προοπτικές της μάθησης σε ομάδες στην εκπαίδευση από απόσταση είναι μεγάλες και η συνεχής επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στο νέο εκπαιδευτικό πλαίσιο θα βοηθήσει σημαντικά στη διευκόλυνση του εκπαιδευτικού έργου τους.

Αναφορές

- Αλβανόπουλος, Γ. (2012). Ομαδοσυνεργατική Εκπαίδευση ή Συνεργατική μάθηση. Ανακτήθηκε στις 5 Ιουλίου 2020 από http://amaked-thrak.pde.sch.gr/symdim-kav4/pdf/synergatikh_mathisi.pdf
- Αμοργιανιώτη, Ε. (2020). Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στη σχολική εξ αποστάσεως εκπαίδευση την εποχή του Covid-19. Ποιοτική Προσέγγιση στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. *International Journal of Educational Innovation*, 2(7), 63-73.
- Αρμακόλας, Σ. (2018). Διερεύνηση, ανάλυση και μελέτη των παραγόντων που επιδρούν σε περιβάλλον σύγχρονης τηλεεκπαίδευσης με αξιοποίηση συμμετοχικών - βιωματικών τεχνικών (Δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.
- Βρίζα, Χ., & Καραδημητρίου, Κ. (2020). Απόψεις εν ενεργεία εκπαιδευτικών για τα οφέλη, τα μειονεκτήματα και τους περιορισμούς της ομαδοσυνεργατικής διδασκαλίας και μάθησης. *Επιστήμες της αγωγής*, 1, 21-40.
- Blazquez, F.E., & Alonso, L.D. (2006). A training Proposal for e-Learning Teachers. *European Journal of Open, Distance and E-Learning*. Received 20 February 2021 from http://www.eurodl.org/materials/contrib/2006/Blazquez_and_Alonso.htm
- Courau, S. (2000). Τα βασικά «εργαλεία» του εκπαιδευτή ενηλίκων (Ε.Μουτσόπουλου, μετ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Crook, C. (1994). *Computers and the collaborative experience of learning*. London: Routledge.
- Δημητριάδου, Κ. (2016). *Νέοι προσανατολισμοί της διδακτικής: Προσαρμογή της διδασκαλίας στις εκπαιδευτικές προκλήσεις του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Gutenberg.

- Ζυγούρης, Φ. (2012). Η μάθηση σε ομάδες ως ένα σημαντικό εκπαιδευτικό εργαλείο για την ενεργητική συμμετοχή των ενηλίκων εκπαιδευομένων. Στο Κ.Δ.Μαλαφάντης-Θ.Μπάκας (επιμ.), *Πρακτικά του 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας "Ελληνική Παιδαγωγική & Εκπαιδευτική Έρευνα"*, τόμος Β' (σ. 230-237), Ιωάννινα: Διάδραση.
- Jaques, D. (2004). *Μάθηση σε ομάδες: Εγχειρίδιο για όσους συντονίζουν ομάδες ενηλίκων εκπαιδευομένων* (Ν.Φίλλιπς, μετ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ιωαννίδου, Ε. (2015, 28 Μαρτίου). *Επιμόρφωση των εκπαιδευτικών των επιμορφωτικών κέντρων*. Ανακτήθηκε στις 18 Φεβρουαρίου 2021 από https://www.pi.ac.cy/pi/files/epimorfosi/synedria/ekpedeftes_epimorfotikon/Evi_Ioannidou_28_3_15.pdf
- Καλογιαννιάκης, Μ., Βασιλάκης, Κ., & Ψαρρός, Μ. (2005). Τεχνολογίες των Πληροφοριών και της Επικοινωνίας (ΤΠΕ) και Παιδαγωγικό Πλαίσιο στην εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση (εξΑΕ). Στο Α.Λιοναράκης (επιμ.), *Πρακτικά 3ου διεθνούς συνεδρίου για την ανοικτή & εξ αποστάσεως εκπαίδευση, Παιδαγωγικές και Τεχνολογικές Εφαρμογές* (σσ. 481-496), Πάτρα: ΕΑΠ - Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης.
- Κανάκης, Ι. (2006). *Η οργάνωση της διδασκαλίας-μάθησης με ομάδες εργασίας*. Αθήνα: Τοπική-Δάρδανος.
- Καράλης, Θ. (2007). *Συμμετοχικές εκπαιδευτικές τεχνικές: Διδακτικές σημειώσεις*. Ανακτήθηκε στις 18 Φεβρουαρίου 2021 από <https://eclass.upatras.gr/modules/document/file.php/PN1453/>
- Κόκκος, Α. (2017). *Εκπαιδευτικές τεχνικές για την εκπαίδευση ενηλίκων: Ενεργητικές εκπαιδευτικές τεχνικές*. Ανακτήθηκε στις 18 Φεβρουαρίου 2020 από <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:bcnblBWMvAAJ:https://blogs.sch.gr/politism/files/2017/10/>
- Λιοναράκης, Α. (2011). Εκπαίδευση και Τεχνολογίες: αλί και τρις 'Αλίμονο στους Νέους'. *Διαδικτυακό Άρθρο στο in.gr*. Ανακτήθηκε στις 5 Ιουλίου 2020 από <http://reviews.in.gr/greece/elearning/article/?aid=1231105459>
- Ματαγγούρας, Η. (2006). *Θεωρία και Πράξη της Διδασκαλίας: Θεωρία της διδασκαλίας-Η προσωπική θεωρία ως πλαίσιο στοχαστικό κριτικής Ανάλυσης*, τόμος Α', (Χ.Σταυρόπουλος, Επιμ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Μουζάκης, Χ. (2006). *Εκπαίδευση ενηλίκων: 9. Τεχνικές εκπαίδευσης ενηλίκων από απόσταση και ο ρόλος του εκπαιδευτή*. Ανακτήθηκε στις 18 Φεβρουαρίου 2021 από <http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/2536/791.pdf>
- Μπράττιτσης, Θ. (2020). Προλογισμός. Στο Θ.Μπράττιτσης (Επιμ.), *Βιβλίο περιλήψεων εργασιών 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ανοικτοί εκπαιδευτικοί πόροι και ηλεκτρονική μάθηση* (σ. 3-4), Φλώρινα. Ανακτήθηκε στις 16 Φεβρουαρίου 2021 από https://eloer2020.web.uowm.gr/wp-content/uploads/2020/10/Book_of_abstracts.pdf
- Marek, M.W. & Chew, C.S., & Wu, W-C.V. (2021). Teacher Experiences in Converting Classes to Distance Learning in the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Distance Education Technologies*, 19(1), 89-109. DOI:10.4018/IJDET.20210101.0a3
- Νικολαΐδης, Κ. (2016, 14 Σεπτεμβρίου). Τα οφέλη της ομαδοσυνεργατικής διδασκαλίας. *Πεμπτοσία*. Ανακτήθηκε στις 18 Φεβρουαρίου 2021 από <https://www.pemptousia.gr/2016/09/ta-ofeli-tis-omadosinergatikis-didaskalias/>
- Οικονόμου, Β. (2020). Εξ αποστάσεως σύγχρονη & ασύγχρονη διδασκαλία. Διευρύνοντας ακόμη περισσότερο τον ορίζοντα της εκπαίδευσης; *Η τεχνολογία της εκπαίδευσης*. Ανακτήθηκε στις 4 Ιουλίου 2020 από <https://economu.wordpress.com/2020/04/20/>
- Rogers, A. (1999). *Η Εκπαίδευση Ενηλίκων* (Μ.Παπαδοπούλου, Μ.Τόμπρου, μετ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Σοφός, Α. (2011). Νέες Τεχνολογίες, νέες προκλήσεις. Νέα εκπαίδευση για την ασφάλεια στο διαδίκτυο; *2ο Πανελλήνιο Συνέδριο* (σ. 35-46), Πάτρα. Ανακτήθηκε στις 30 Οκτωβρίου, 2020, από https://blogs.sch.gr/?get_group_doc=20/1304935239-1-0035.pdf
- Σοφός, Α., Κώστας, Α., & Παράσχου, Β. (2015). *Online Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση: Από τη θεωρία στην Πράξη*. Ανακτήθηκε στις 5 Ιουλίου, 2020, από <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/182>
- Τσιμπουκλή, Α. (2012). *Δυναμική ομάδας και επικοινωνία στην εκπαίδευση ενηλίκων*. Ανακτήθηκε στις 20 Φεβρουαρίου, 2020, από https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2014/02/ekpaideutiko_yliko2.pdf

- Τσιμπουκλή, Α., & Φίλλιπς, Ν. (2010). *Εκπαίδευση εκπαιδευτών ενηλίκων: Διεργασία ομάδας-Εκπαίδευση και υποστήριξη κοινωνικά ευπαθών ομάδων*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων.
- Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (2020). *Εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Οδηγίες και σχετική ενημέρωση*. Ανακτήθηκε στις 18 Φεβρουαρίου 2020 από <https://www.minedu.gov.gr/exetaseis-2/1650-covid19/44445-21-03-2020-odigies-gia-tin-eks-apostaseos-ekpaidefsi>
- Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (2020). *Οδηγίες χρήσης εφαρμογής τηλε-εκπαίδευσης (Webex Meetings) για τον καθηγητή*. Ανακτήθηκε στις 31 Οκτωβρίου 2020 από https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2020/WebexMeetings_UserInstructions_Teacher.pdf
- Yale (2017). *Group Work*. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2021 από <https://poorvucenter.yale.edu/GroupWork>
- Χοντολίδου, Ε. (2007). *Ταυτότητες και λογοτεχνία στο σχολείο*. Ανακτήθηκε στις 18 Φεβρουαρίου 2021 από http://reader.ekt.gr/bookReader/show/index.php?lib=EDULL&item=945&bitstream=945_01#page/1/mode/2up